

BEDRIJVIGE BOEREN?

Peasants en de land – en kredietmarkt in de vijftiende- en zestiende-eeuwse Kempen*

Abstract

A smooth access to land and credit has often been portrayed as the pre-eminent characteristic of societies that formed the economic vanguard of their time. The economic prosperity of the Low Countries for example has often been explained in this light. Still, up until now, most research has focussed on the core-regions of the Low Countries, whereas more peripheral regions (as for example the Campine area) have received little attention. I would like to argue that the formal institutional organisation of these peripheral factor markets did not fundamentally differ from that in the core regions, but was dependent on the social context. They did not serve as a means for economic accumulation, social polarisation or the creation of dependency, but were part of a peasant life cycle strategy, allowing them to perpetuate their societal model.

Op 21 januari 1539 trok Henrick Claus, inwoner van het Kempische dorpje Gierle en vader van 4 kinderen naar de schepenbank van zijn dorp. Niet om zijn ambt als schepen uit te oefenen – wat hij maar liefst 28 jaar lang deed, maar om beroep te doen op de bevoegdheid van de schepenbank op het vlak van willige rechtspraak. Hij trad namelijk op als crediteur bij een renteinvesting, waarbij zijn dorpsgenoot Gheerd Versant beloofde hem een jaarlijkse rente van 2 karolus gulden terug te betalen. Op 9 september 1545 deed hij hetzelfde, deze keer met Eloy Jacops als debiteur en een rentebedrag van 30 stuivers. Diezelfde Eloy Jacops zien we ook nog een keer voor de schepenbank verschijnen op 30 juni 1552, bij de verkoop van een stuk weiland aan Henrick Proest. Als dorps-schepen met jarenlange ervaring behoorde Henrick Claus zonder twijfel tot de elite van zijn dorp. Jaarlijks bekrachtigden hij en zijn collega-schepenen meerdere land- en krediettransacties, die inzake formele juridische kenmerken ogenschijnlijk weinig verschilden van

---

* Deze bijdrage kwam tot stand dankzij het fwo – onderzoeksproject ‘Haantjesgedrag’. Ik dank Tim Soens, Erik Thoen en Bas van Bavel voor hun kritische bemerkingen.

soortgelijke transacties elders in de zestiende-eeuwse Nederlanden. Net als voor de meeste Europese plattelandsbewoners, van de Britse eilanden tot Oost-Europa, was het voor Claus, Versant, Jacops en vele van hun gegoede en minder gegoede mede-dorpelingen niet ongewoon land te verhandelen of leningen aan te gaan in min of meer geformaliseerde ‘markten’, georganiseerd of minstens gesanctioneerd door een lokaal of centraal overheidsgezag. Bijzonder is echter dat zelfs iemand als schepen Claus, die de institutionele geplogenheden van de officiële land- en kredietmarkt zeer goed kende, er slechts in relatief beperkte mate gebruik van maakte. De institutionele flexibiliteit van deze markten, de frequentie waarmee ze gebruikt werden en hun rol in de plattelandssamenleving verschilden immers heel erg van regio tot regio. Het dorp Gierle was gesitueerd in de Antwerpse Kempen,¹ samen met het zandige oosten van het huidige Nederland² een gebied waar de samenleving tot ver in de negentiende eeuw gedomineerd werd door kleinschalige, eigengeërfde boeren, zogenaamde *peasants*. Zij ontleenden een aanzienlijk deel van hun gezinsinkomen aan de toegang tot uitgestrekte, gemeenschappelijk beheerde heidegebieden. Ook in een dergelijke regio kwam in de late middeleeuwen een geformaliseerde land- en kredietmarkt tot ontwikkeling, en het voorbeeld van Henrick Claus uit Gierle laat alvast zien dat aanzienlijke dorpelingen deze markten ook effectief gebruikten, maar alvast niet om land of kapitaal te accumuleren.

Veel onderzoek naar land- en kredietmarkten in dergelijke ‘*peasant*-gebieden’ bestaat er echter niet. Zeker voor de Nederlanden werden land- en krediettransacties vooral onderzocht in het licht van economische ontwikkeling.³ Daarbij ging de aandacht vooral uit naar het ‘vrijmaken’ van de landmarkt onder invloed van diverse factoren, zoals het verbrekken van heerlijke structuren, de privatisering van gemene gronden, de steeds verminderende greep van verwanten op land en het verstevigen van eigendomsrechten. Voor de kredietmarkt worden vooral de versoepeling van traditionele religieuze beperkingen op het verstrekken van krediet tegen interest en een sterker regulerend optreden vanwege de overheid als doorslaggevend gezien.⁴ Land – en kredietmarkten waren trouwens ook duidelijk met elkaar verweven. Want, zo

1. Voor een inleidende studie, zie bijvoorbeeld: K.A.H.W. Leenders, *Van Turnhoutervoorde tot Strienemonde: ontginnings- en nederzettingsgeschiedenis van het noordwesten van het Maas-Schelde-Demergebied 400-1350 een poging tot synthese* (Zutphen 1996).

2. Voor een algemene schets, zie: T. Spek (2004), *Het Drentse esdorpenlandschap. Een historisch-geografische studie* (Utrecht 2004).

3. Twee recente voorbeelden hiervan zijn: C.J. Zuiderduijn, *Medieval capital markets. Markets for rents, state formation and private investment in Holland (1300-1550)* (Leiden 2009); O. Gelderblom en J. Jonker, ‘Public finance and economic growth. The case of Holland in the seventeenth century’, *The Journal of Economic History*, 71 (2011) 1-39.

4. B.J.P. Van Bavel, *Manors and markets: economy and society in the Low Countries, 500-1600* (Oxford 2010) 162-167 en 181-187.

stelt onder meer Bruce Campbell, het was pas na het ontstaan van een relatief vlot functionerende landmarkt, dat ook een kredietmarkt – waarbij onroerend goed als onderpand gebruikt werd – tot bloei kon komen.⁵

Factormarkten op het laat-middeleeuwse en vroegmoderne platteland: één en ondeelbaar?

Door de (vermeende) link tussen land- en kredietmarkten enerzijds en economische ontwikkeling anderzijds ging de aandacht in het historisch onderzoek vooral uit naar steden en regio's in periodes van snelle economische ontwikkeling en toenemende marktintegratie.⁶ Voor het vijftiende- en zestiende-eeuwse platteland lag de focus tot nog toe vooral op regio's in het geürbaniseerde kerngebied van de Nederlanden, meer specifiek in Holland⁷ of Vlaanderen⁸. In alle casussen werd een zeer actieve land- en kredietmarkt vastgesteld, al verschilde de manier waarop ze aangewend werden aanzienlijk tussen de verschillende agrarische regio's. Het onderzoek van Erik Thoen en Tim Soens naar de krediet- en landmarkt in het laatmiddeleeuwse Vlaanderen, illustreert dit. In de polderdorpen van Kust-Vlaanderen, een regio die in de late middeleeuwen in sneltempo commercialiseerde – wat gepaard ging met een grootschalige onteigening van kleine boeren en een toenemende bedrijfsconcentratie en marktgerichte specialisatie – speelden zowel de land- als de kredietmarkt een rol in een polarisatieproces. Een beperkte groep accumuleerde steeds meer rijkdom, terwijl een grotere groep steeds verder structureel verarmde. In Binnen-Vlaanderen daarentegen leken land- en kredietmarkten dan weer het bestaande maatschappijmodel, gebaseerd op een symbiose tussen talrijke kleine eingegeërfde boeren en enkele grote

5. B.M.S. Campbell, 'Factor markets in England before the Black Death', *Continuity and Change* 24 (2009) 97.

6. Voor de stedelijke kapitaalmarkt in de late middeleeuwen, zie bijvoorbeeld recent: J. Hanus, 'Een efficiënte pre-industriële kapitaalmarkt? Het vroeg zestiende-eeuwse 's Hertogenbosch als voorbeeld' *Tijdschrift voor Sociale en Economische Geschiedenis* 6 (2009) 82-113.

7. T. De Moor, e.a., 'Micro-Credit in Late Medieval Waterland. Households and the efficiency of capital markets in Edam and De Zeevang, 1462-1563'. In: S. Cavaciocchi (ed.), *La famiglia nell'economia europea secoli XIII-XVIII. The Economic Role of the Family in the European Economy from the 13th to the 18th Centuries* (Florence 2009) 651-668; C.J. Zuiderduijn, *Medieval capital markets*.

8. E. Thoen en T. Soens, 'Appauvrissement et endettement dans le monde rural: étude comparative du crédit dans les différents systèmes agraires en Flandre au bas Moyen Age et au début de l'Epoque Moderne', in: S. Cavaciocchi (ed.), *Il mercato della terra: secc. 13-18* (Prato 2004) 703-720; en E. Thoen en T. Soens, 'Credit in rural Flanders, c.1250-c.1600: its variety and significance', in: P.R. Schofield en T. Lambrecht (eds.), *Credit and the rural economy in North-western Europe, c.1200-c.1850* (Turnhout 2009) 19-38.

pachtboeren per dorp (de zogenaamde *coqs de village*) te bestendigen. Dankzij land- en kredietmarkten konden de Binnen-Vlaamse kleine boeren hun bedrijfsmodel, gebaseerd op huishoudelijke, niet-gespecialiseerde productie, in stand houden. Dit geeft ons al een eerste indicatie dat de rol die deze markten speelden in uiteenlopende regio's dus sterk kon verschillen.

Niet alle regio's konden echter op dezelfde aandacht rekenen binnen de historiografie. De institutionele ontwikkeling en werking van de land- en kredietmarkten in meer perifere regio's bleef tot nu toe schromelijk onderbelicht. Vooral in het oosten en zuiden van de Nederlanden, bleek de kleinschalige *peasant*-samenleving uitermate veerkrachtig, in de zin dat het eigengeërfde, kleine boerenbezit er dominant bleef en ook van generatie op generatie kon worden doorgegeven. Ook deze regio's werden geïntegreerd in regionale en stedelijke marktcircuits, voor de verkoop van productieoverschotten, de aankoop van een beperkt aantal consumptiegoederen, en in toenemende mate de betaling van lasten. Toch bleef – in Brenners termen – de familiale productie-eenheid die het *peasant*-gezin vormde, een directe, niet-marktafhankelijke toegang tot haar middelen van subsistentie behouden.⁹ Naast de Kempen, gaat het daarbij om regio's als Drenthe, en delen van de huidige Belgische provincies Namen en Luxemburg. Met dit artikel wordt een eerste poging gedaan om de werking van land- en kredietmarkten in dergelijke gebieden te analyseren.

Internationaal kadert dit onderzoek in een toenemende belangstelling voor de relatie tussen *peasants* en markten, waartoe zowel factormarkten (kapitaal, land en arbeid), als goederenmarkten gerekend worden. Gedurende lange tijd werden *peasants* – in navolging van de Russische agronoom Chayanov – als marktschuw voorgesteld. In de historiografie – voornamelijk uit de jaren '70 – beklemtoonden onder meer Postan en Mimiskin de intrinsieke voorkeur van *peasants* voor subsistentielandbouw en hun “irrationele” afkeer voor markten. Een diametraal tegenovergestelde visie kunnen we vinden bij Sheilagh Ogilvie. In een artikel uit 2001 betoogt ze dat de modale laat-middeleeuwse *peasant* eigenlijk helemaal niet zo sterk van ons verschilt. Ook hij dacht en handelde immers volgens de lijnen van het neo-klassieke paradigma. *Peasants* waren, volgens Ogilvie, maar al te goed in staat om opportuïteitskosten te berekenen en streefden naar winstmaximalisatie.¹⁰ Ook Epstein formuleerde kritiek op de visie van Postan en Mimiskin aangezien deze, vol-

9. R. Brenner, 'The Low Countries in transition to capitalism', in: P. Hoppenbrouwers en J.L. Van Zanden (eds.), *Peasants into farmers? The transformation of the rural economy and society in the Low Countries (Middle Ages - 19th Century) in the light of the Brenner Debate* (Turnhout 2001) 169-241.

10. S. Ogilvie, 'The economic world of the Bohemian serf: economic concepts, preferences and constraints on the estate of Friedland, 1583-1692', *Economic History Review* 54 (2001) 430-453.

gens hem, al te deterministisch was. Hij stelt dat institutionele beperkingen en kansen de houding van *peasants* tegenover markten kunnen verklaren. *Peasants* waren, volgens Epstein, rationeel en flexibel en pasten hun gedrag aan, aan institutionele omstandigheden. Onder sommige omstandigheden, kon de “conservatieve” afzijdigheid van markten perfect verklaard worden, door de ongunstige institutionele context. Dit is eigenlijk ook wat Jane Whittle stelt in haar artikel over de Engelse landmarkt. Zij ziet het als volgt: “the absence of land markets in many peasant societies is the result of tenurial restrictions rather than the emotional attachment of peasants to family land”.¹¹ De institutionele context wordt dus sterk naar voren geschoven als verklaring voor de rol die markten spelen binnen een samenleving.

Wat ik in dit artikel echter wil beargumenteren is dat de Kempische land- en kredietmarkt inzake ‘formele’ instituties net heel weinig verschilde van andere regio’s. Formele instituties op zich kunnen de verschillende economische ontwikkeling en de verschillende rol van markten in regio’s niet volledig verklaren. Met Bas van Bavel wil ik dan ook aanvoeren dat instituties nooit onafhankelijk van de sociale context waarin ze opereren, kunnen worden geanalyseerd. De positie van economische actoren in de samenleving, hun belangen en strategieën, en hun onderlinge relaties tot elkaar en tot de buitenwereld, bepalen de uitwerking van instituties, in dit geval de mate waarin Kempense boeren al dan niet een beroep doen op geformaliseerde land- en kredietmarkten.¹² Drie vragen zullen dan ook centraal staan in dit artikel. Wat was de sociale context van de Kempische samenleving, waarbinnen deze factormarkten functioneerden? Hoe zagen de institutionele structuren eruit en op welke vlakken verschilden deze van / vertoonden ze gelijkenissen met die in andere regio’s in de Nederlanden? En tot slot, de cruciale vraag: welke rol speelden land – en kredietmarkten dan binnen de specifieke context van de Kempische samenleving?

Om meer inzicht te krijgen in de Kempische land- en kredietmarkt werden – op basis van het beschikbare bronnenmateriaal – twee casussen geselecteerd, de dorpen Gierle, in het Land van Turnhout, en Rijkevorsel, in het Land van Hoogstraten. Beide casussen vertonen alle fundamentele kenmerken die Kempische dorpen eigen zijn: het belang van uitgestrekte, zandige gemene heidegronden, een sterke dorpsgemeenschap en een dominantie van het kleine, eigengeërfde boerenbedrijf. Het onderzoek kon gevoerd worden dankzij een uitzonderlijk rijk bronnencorpus. De bronnenreeksen beginnen behoorlijk vroeg en zijn ook voor een relatief lange periode quasi continu bewaard gebleven. Voor Gierle gaat het – voor de periode 1456-1497 – om de

11. J. Whittle, ‘Individualism and the family-land bond: a reassessment of land transfer patterns among the English peasantry c. 1270-1580’, *Past and Present* 160 (1998) 26-63, aldaar 26.

12. B.J.P. Van Bavel, *Manors and markets*.

transacties opgetekend door de twee laathoven die het dorp rijk was,¹³ terwijl het voor de periode 1513-1558 de transacties zijn die gepasseerd werden voor de schepenbank.¹⁴ Voor beide periodes is, naar alle waarschijnlijkheid, ons beeld dus niet helemaal volledig. Voor Rijkevorsel gaat het om de transacties uit de registers van de schepenbank – de enige bevoegde instelling – die quasi doorlopend bewaard bleven voor de periode 1465-1585.¹⁵

De Kempen: een *peasant*-samenleving in de schaduw van een metropool

Het hoofdkenmerk van deze regio was de dominantie van een zeer zandige bodem. In combinatie met de zeer onregelmatige waterhuishouding, zorgde dit voor een eerder geringe bodemvruchtbaarheid. Kempische dorpen waren ook in zekere zin eilandjes, omgeven door uitgestrekte heidevelden, die dienstdeden als gemene gronden. Alle *ingesetenen*¹⁶ van de Kempische dorpen bezaten dan ook uitgebreide gebruiksrechten op deze gemene gronden; ze konden er dus plaggen en turf steken, hout sprokkelen, schapen laten grazen, enzovoort.

Een tweede essentiële kenmerk van de Kempische samenleving hangt hier nauw mee samen. De Kempen werden namelijk ook gekenmerkt door zeer sterke dorpsgemeenschappen, die zeker hun mannetje konden staan in de omgang met de heer (of dat nu de hertog, een feodale heer of een geestelijke instelling was). Deze dorpsgemeenschappen stonden grotendeels zelf in voor het onderhoud en bestuur van de uitgebreide gemene gronden en hadden, ook wat het dorpsbestuur zelf betrof, ruime bevoegdheden; bijvoorbeeld met betrekking tot belastingsinning en dorpsfinanciën. Door hun greep op de belangrijkste hulpbronnen, stonden deze dorpsgemeenschappen relatief sterk in verhouding tot andere actoren en dan in het bijzonder hun heer. Met de dominantie van gemene gronden en het belang van een sterke dorpsgemeenschap kunnen we de Kempen zeker onderbrengen binnen wat Blickle een communaal model zou noemen.¹⁷

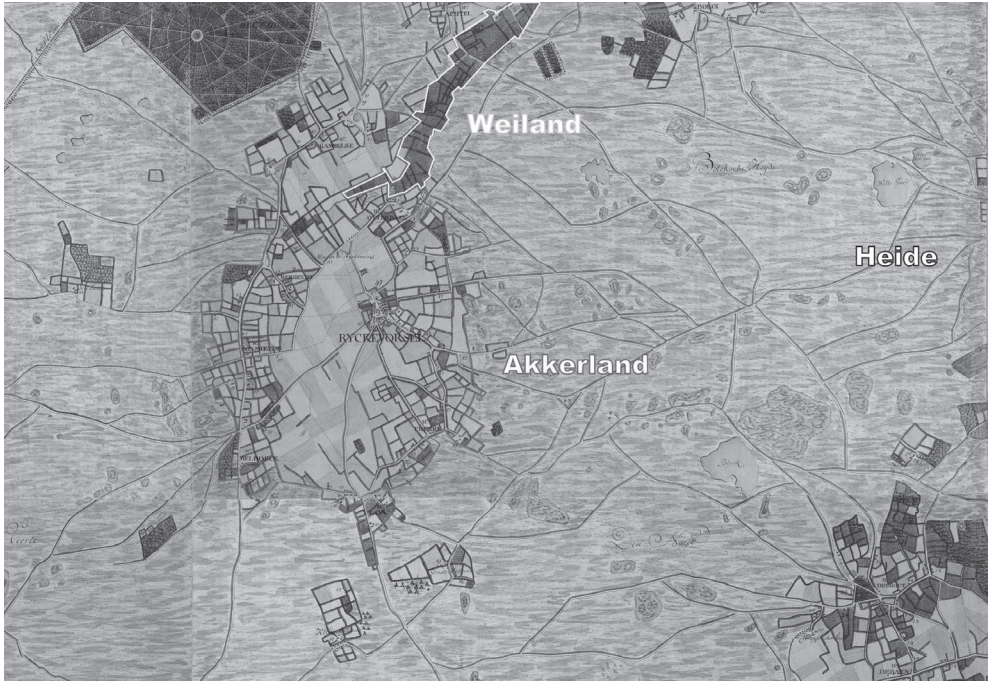
13. Rijksarchief Antwerpen (verder RAA), Oud Gemeentearchief (verder OGA) Gierle, 627. Akten voor mannen van lenen..., 1454-1497; RAA, OGA Gierle, 630. Akten voor laten..., 1471-1501

14. RAA, OGA Gierle, 349. Schepenakten (1512-1534); RAA, OGA Gierle, 350. Schepenregister (1538-1559)

15. RAA, OGA Rijkevorsel, 145. Schepenbrieven, 1465-1487 tot en met 177. Schepenbrieven, 1581-1589

16. Dit houdt de facto in dat alle leden van de dorpsgemeenschap (los van hun bedrijfsopervlakte), gebruik mochten maken van de commons, inclusief de huisarmen van het dorp.

17. P. Blickle, *Kommunalismus: Skizzen einer gesellschaftlichen Organisationsform* (München, 2000).

Ill. 1 Kaart met de componenten van het Kempisch agrosysteem (eigen bewerking, op basis van de Kabinetskaart van de Oostenrijkse Nederlanden – Ferraris).

Maar communaal staat natuurlijk allerminst gelijk aan egalitair. Zoals de bezitsverhoudingen uit het mid-zestiende-eeuwse Gierle aantonen,¹⁸ is er qua grondgebruik bijvoorbeeld duidelijk sprake van verschillen. Zo kunnen we een onderscheid maken tussen peasants die minder en peasants die meer dan 3 hectare in gebruik hadden. Met een bedrijf van 3 hectare of meer is het – ongeveer – mogelijk zelf voldoende graan te produceren om zelfvoorzienend te zijn en dus een relatief onafhankelijke houding aan te nemen ten opzichte van de goederenmarkt. Binnen de Kempische samenleving kon dus een soort bovenlaag onderscheiden worden, met bedrijven die groot genoeg waren om hen van een relatief onafhankelijke positie te verzekeren. De Kempische *peasants* hadden ook een zeer sterke greep op de grond die ze bewerkten. Het merendeel van de grond werd in cijns¹⁹ gehouden en was dus overerfbaar. Pacht werd pas laat geïntroduceerd in deze samenleving en was ook niet

18. RAA, OGA Gierle, 344. Stukken in verband met de xde en xxste penning, 1554

19. Cijnsgrond werd door de heer in gebruik gegeven aan een cijnsplichtige tegen een vaste, jaarlijkse betaling en dit was in principe 'eeuwigdurend'. Cijnsgrond was overerfbaar en kon dus over de generaties heen doorgegeven worden. Peasants die grond in cijns hielden hadden dus een zeer sterke greep op deze grond.

van doorslaggevend belang.²⁰ In het dorp Gierle werd, in 1554 bijvoorbeeld, slechts 18,4 procent van de percelen in pacht gehouden.²¹ Daar komt nog eens bij dat een significant deel van de dorpingen hun eigen productiemiddelen bezat.²² Dit kan geïllustreerd worden aan de hand van een telling van het aantal ploegen in het dorpje Loenhout, in 1575.²³ Een aanzienlijk deel van de dorpsgemeenschap (70,4 procent) bezat minstens 'een halve ploeg' (wat overeenkomt met één paard), 26,2 procent bezat zelfs een volledige ploeg, waarbij het waarschijnlijk lijkt dat dit overwegend de boeren met meer dan 3 hectare in gebruik, waren. Het was voor deze boeren dan ook een koud kunstje om hun 'halve ploegen' aan elkaar te paren om zo een volledige ploeg ter beschikking te hebben. Dit betekent ook dat de Kempische *peasants* niet verplicht waren zich tot grote pachtboeren te richten om hun stukjes grond om te ploegen, zoals dat in het vroegmoderne Binnen-Vlaanderen het geval was, maar eerder horizontale samenwerkingsverbanden aangingen met hun 'buren'.²⁴

Een laatste determinerende kenmerk van de Kempische samenleving is haar specifieke verhouding met de goederenmarkt. Kempische boeren bleven doorheen het hele Ancien Régime vasthouden aan hun gemengde landbouwbedrijf. Graanteelt, voornamelijk rogge, werd aangevuld met het houden van één of meerdere koeien, eventueel aangevuld met een paard en / of een kudde schapen. Vooral de rijkere dorpingen (ongeveer de 25 à 30 procent rijksten), die bedrijven van 3 hectare of meer bezaten, waren de belangrijkste dierenfokkers. Deze dieren waren bij uitstek het bindmiddel tussen de Kempische *peasants* en de stedelijke markten. In het dorp Rijkevorsel bezat in 1470 zowat 40 procent van de bevolking één of meerdere paarden. Bart Ballaux stelt dat deze paarden niet enkel bij het ploegen een rol speelden, maar dat ze ook werden ingezet in de transportindustrie, aangezien de Kempische dorpen en steden gesitueerd waren langs de belangrijke verbindingsweg tussen Keulen en Antwerpen.²⁵ Ook het kweken van schapen, bood aan de economische bovenlaag van het dorp de nodige marktmogelijkheden. Zo konden ze zowel wol, vlees als huiden verhandelen. Hoewel deze dorpingen dus duidelijk

---

20. Pachtgrond werd voor een beperkte tijd in gebruik gegeven aan de pachter voor een afgesproken som geld (voor termijnen variërend van 3 tot 12 jaar). Het was de eigenaar die steeds de grond behield, de pachter had verder geen enkel recht op deze grond, eens de pachttermijn afgelopen was.

21. RAA, OGA Gierle, 344. Stukken in verband met de xde en xxste penning, 1554

22. RAA, OGA Gierle, 344. Stukken in verband met de xde en xxste penning, 1554

23. Stadsarchief Antwerpen, Ancien regime Archief van de stad Antwerpen, Andere overheden, Lokale overheden en heerlijkheden, België, Hertogdom Brabant, Toestand der dorpen in het markgraafschap in 1593

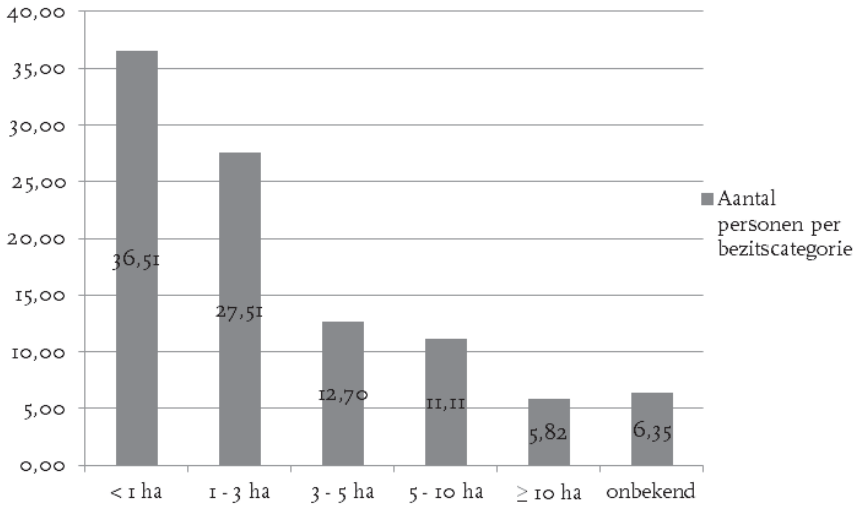
24. T. Lambrecht, *Een grote hoeve in een klein dorp: relaties van arbeid en pacht op het Vlaamse platteland tijdens de 18e eeuw* (Gent 2002).

25. B. Ballaux, *Transport en economische ontwikkeling in het hertogdom Brabant gedurende de lange zestiende eeuw*. Antwerpen (Antwerpen 2006) passim.

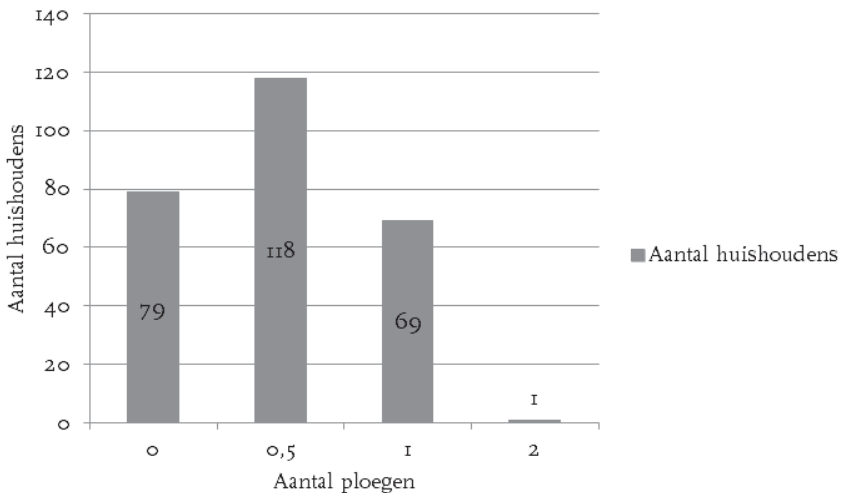
geïntegreerd waren in de laat-middeleeuwse en vroegmoderne markten, kozen ze nooit voor specialisatie of een doorgedreven commercialisatie, in tegenstelling tot bijvoorbeeld Kust- of Binnen-Vlaanderen. Het behoud van hun mixed-farming model bleef steeds van primordiaal belang. Marktparticipatie was dus zeker aan de orde voor een belangrijk deel van de Kempische bevolking, marktafhankelijkheid was dat veel minder.

FIGUUR 1 *Verdeling bedrijfsoppervlaktes, Gierle, 1554**

* Het gaat hier wel degelijk om de bedrijfsoppervlakte die peasants in gebruik hebben, en dus niet enkel in bezit. Ook pachtgrond werd dus inbegrepen

FIGUUR 2 *Verdeling ploegenbezit, Loenhout, 1575*

Instellingen en belemmeringen

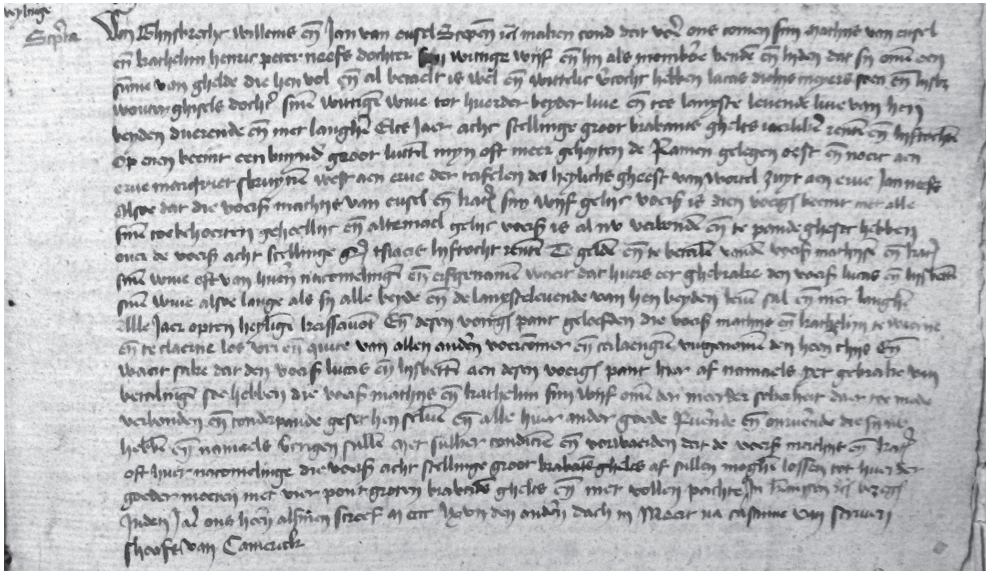
Hoewel de Kempen misschien de vreemde eend in de bijt waren, in vergelijking met andere plattelandsregio's die wel heel sterk veranderden gedurende de vijftiende en zestiende eeuw, wil ik hier argumenteren dat de land- en kredietmarkt formeel-institutioneel nauwelijks verschilde van die in de Nederlandse kernregio's. De instelling die bij uitstek bevoegd was voor het optekenen van land- en krediettransacties was de schepenbank. Zuijderduijn heeft het in dit kader, voor de regio Holland, zelfs over een virtueel monopolie van deze instelling over zowel civiele als willige rechtspraak. Door het enorme belang van grondbezit en de verdeling hiervan was er een sterke motivatie om landtransacties en krediettransacties met onroerend goed als onderpand formeel vast te leggen voor deze 'rechtbanken'.²⁶ Ook in de Kempen waren schepenbanken de voornaamste registrar van dit soort transacties, al is enige nuance wel op zijn plaats. Heel wat schepenbanken hadden immers een domaniale instelling (een laathof of cijnshof) als voorganger. Deze laathoven waren enkel bevoegd voor grondgebonden transacties van de cijnsgronden van de grondheer. Hieronder vallen logischerwijs landtransacties, maar ook krediettransacties kunnen tot deze categorie gerekend worden, aangezien het steeds vereist was een onroerend goed als onderpand in te stellen bij het aangaan van een lening. Heel wat Brabantse burengerechten en een aantal domaniale rechterlijke instellingen werden tijdens de regeringen van Filips van Sint-Pol (1427-1430) en Filips de Goede (1430-1467) vervangen door schepenbanken met beëdigde schepenen.²⁷ Toch bleef een deel van deze laathoven functioneren voor puur grondgebonden materie. Sommige dorpen kenden dus naast de schepenbank nog één of meerdere laathoven, met deels overlappende bevoegdheden. Dit was bijvoorbeeld in Gierle het geval, waar naast de schepenbank ook nog twee laathoven actief waren, eentje van de heer van Tielen en eentje van de heer van Poederlee, die beiden grondheer waren in het dorp. Boeren met cijnsgrond toebehorend aan een van deze heren moesten hun grondgebonden transacties dan ook voor deze laathoven passeren. Hoewel schepenbanken dus geen monopolie hadden over willige rechtspraak in de Kempen, waren de instellingen voor willige rechtspraak wel zeer bereik- en betrouwbaar.

Een vlotte toegang tot willige rechtspraak was dus gegarandeerd, maar andere institutionele belemmeringen konden natuurlijk nog een rol spelen. Zo kunnen land- en kredietmarkt eigenlijk maar behoorlijk functioneren wanneer er sprake is van verzekerde eigendomsrechten. Dit was bij het leeuwendeel van de Kempische eigengeërfde boeren zeker het geval. Cijnsgrond

---

26. C.J. Zuijderduijn, *Medieval capital markets, 183-190*.

27. M. Van Asseldonk, *De Meierij ontrafeld. Plaatselijk bestuur, dorpsgrenzen en bestuurlijke indeling in de Meierij van 's-Hertogenbosch, circa 1200-1832* (Tilburg 2003) 300-309.

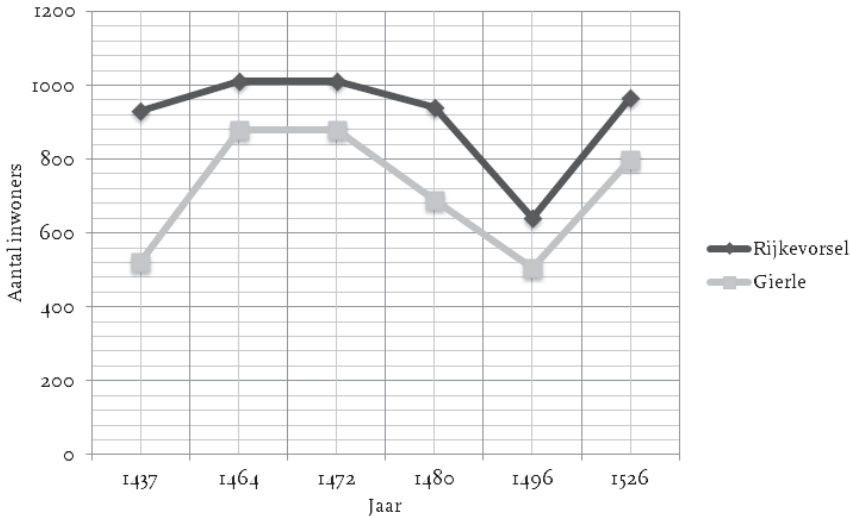
Ill. 2 Extract uit een schepenregister van een rentvestiging (RAA, OGA Rijkvorsel, 145. Schepenbrieffen, 1465-1487).

was dominant, maar kon verkocht en overgeërfd worden. Vaak was het met cijnsgrond echter zo dat de heer een soort taks kon heffen op iedere landtransactie; pontpenningen, zoals ze in de Kempen genoemd werden. Dit kan duidelijk gelabeld worden als een institutionele belemmering, maar het lijkt er sterk op dat deze pontpenningen tijdens de 15e en 16e eeuw zeker niet meer consequent werden geëind. Voor het dorp Gierle toonden de hertogelijke rentmeestersrekeningen aan dat er bij de ontvangst van deze categorie bijvoorbeeld systematisch niets werd opgetekend ('nyet').²⁸ Ook de twee andere grondheren van dit dorp inden geen taksen. Ook op dit vlak vertoont de Kempische land- en kredietmarkt dus heel wat gelijkenissen met de Nederlandse kernregio's.

Globale evolutie van de Kempische land- en kredietmarkt

Ook de globale evolutie van land- en kredietmarkt lijkt niet uniek te zijn binnen de Nederlanden (zie bijlages 1 tot en met 4). Een bijzonder uitgesproken trend valt niet meteen te constateren, maar land- en kredietmarkt volgen wel een ander spoor. Net zoals bijvoorbeeld in Binnen-Vlaanderen, werd de landmarkt over de lange termijn gekenmerkt door een redelijk stabiel ver-

²⁸ ARA, Rekenkamer, 5182-5225. Domeinrekeningen Land van Turnhout, 1403-1600.

Figuur 3 Bevolkingsevolutie Gierle en Rijkevorsel, 1437-1526

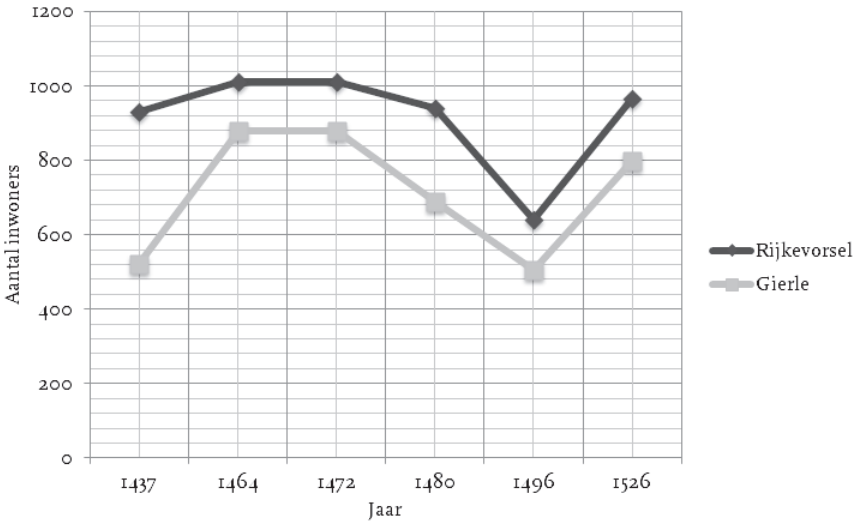
loop. Volgens Erik Thoen kan dit verklaard worden doordat in *peasant*-regio's boeren die een bedrijf wilden opstarten en / of het wilden uitbreiden, in hun aankopen van grond niet of nauwelijks gestuurd werden door conjuncturele factoren – grote crisisperiodes niet te na gesproken natuurlijk.²⁹ De kredietmarkt kende dan weer wel een zeer fluctuerend verloop; de algemene trend lijkt, net als in Binnen-Vlaanderen, toch stijgend te zijn geweest. Krediet werd dus ook in de Kempen een steeds belangrijker instrument, terwijl de landmarkt relatief stabiel bleef. Dit globale beeld kan echter nog verder aangevuld worden.

Wanneer we specifiek de landmarkt onder de loep nemen, dan is er één zeer duidelijk waarneembare trend, met name de krimp in de gemiddelde verkochte oppervlakte. In Rijkevorsel daalde deze van 2,4 ha in de periode 1465-1480 naar 1,2 ha tussen 1538 en 1558, terwijl ze in Gierle afnam van 1,6 ha tussen 1471 en 1497 naar 0,8 ha, voor de periode 1538-1558. Naar alle waarschijnlijkheid hangt deze krimp samen met de bevolkingsevolutie: in beide dorpen kunnen we op basis van doorgaans betrouwbare haardtellingen een duidelijke afname van de bevolking in het derde en vooral laatste kwart van de vijftiende eeuw vaststellen, gevolgd door herstel in het eerste kwart van de zestiende eeuw. De laat-vijftiende-eeuwse bevolkingsdaling zorgde wellicht voor een tijdelijke toename van de gemiddelde bezitsgrootte, hier gereflec-

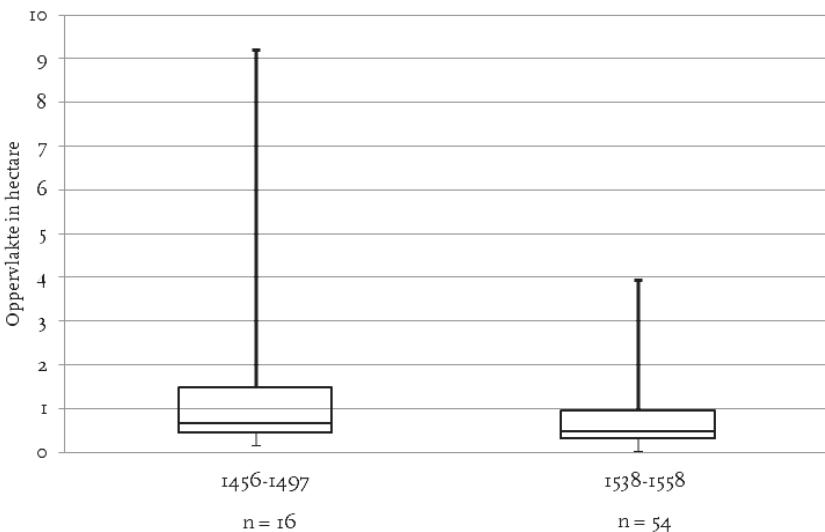
29. E. Thoen, *Landbouweconomie en bevolking in Vlaanderen gedurende de late middeleeuwen en het begin van de moderne tijden. Testregio: de kasselrijen van Oudenaarde en Aalst* (Gent 1988) 888-894.

teerd in de oppervlakte van de verhandelde percelen. Het is waarschijnlijk dat de Kempische bevolking verder doorgroeide tot het midden van de zestiende eeuw, wat een inperking van de gemiddelde perceel grootte zou verklaren. Gezien géén haardtellingen voor de periode na 1526 bewaard zijn, is dit laatste echter moeilijker hard te maken.

FIGUUR 4 *Boxplot oppervlaktes verkocht onroerend goed (in hectare), Rijkevorsel, 1465-1485 en 1538-1558*

FIGUUR 5 *Boxplots oppervlakte verkocht onroerend goed (in hectare), Gierle, 1456-1497 en 1538-1558*

Om de levendigheid van de landmarkt te reconstrueren, kunnen we gebruik maken van de methode die Bas Van Bavel in één van zijn werken suggereert. Hij berekende immers het percentage van het totale areaal dat jaarlijks werd verhandeld (de zogenaamde turnover-rate). Wanneer we dit voor het zestiende-eeuwse Gierle doen, met een totale oppervlakte aan privé-grondbezit van 510 hectare,³⁰ waar een gemiddeld verhandeld perceel 0,8 ha groot was en waar jaarlijks gemiddeld 4,35 transacties plaatsvonden, dan komen we tot de conclusie dat er jaarlijks 0,7 procent van het areaal verhandeld werd. Vermoedelijk is dit cijfer wel een onderschatting, aangezien de transacties opgetekend voor de laathoven van dit dorp niet mee konden gerekend worden. Het is hierbij belangrijk op te merken dat het privé-grondbezit maar een klein deel was van de dorpsoppervlakte. Zoals al eerder werd aangehaald was soms tot $\frac{3}{4}$ van het dorp gemene (heide)grond, wat het aandeel van privé-grond klein maar vitaal maakte. Dit cijfer is wel opvallend lager dan de 1,5 procent die voor Gelderland in diezelfde periode werd opgetekend, maar Gelderland was op dat moment al een sterk gecommmercialiseerde regio en dus fundamenteel anders dan de Kempen. In de periode 1515-1518, een periode waarin Gelderland nog steeds heel wat kenmerken van een *peasant*-regio bezat, bedroeg de turnover-rate er 0,9 procent. Dit neemt niet weg dat de Kempen relatief laag scoren, in vergelijking met de schaarse andere regio's waarover we gegevens ter beschikking hebben.³¹ Dit kan een indicatie zijn dat de landmarkt in een samenleving die gedomineerd wordt door uitgestrekte gemene gronden – en met relatief weinig privé-grond – een andere rol speelt dan in samenlevingen waar privé-bezit alomtegenwoordig is, maar dat ze een rol speelde, dat is overduidelijk.

De evolutie van de kredietmarkt is minstens even interessant te noemen. De evolutie van het aantal transacties is zeker niet eenduidig te noemen. Het patroon is in ieder geval minder eenduidig dan dat van de landtransacties en is duidelijker onderhevig aan fluctuaties (zie bijlagen 3 en 4). De globale trend lijkt er wel één van stijging te zijn, wat overeenkomt met wat Erik Thoen en Tim Soens eerder ook voor Binnen-Vlaanderen vaststelden. Waar er in het Binnen-Vlaamse Haaltert tussen 1465 en 1480 er gemiddeld 0,15 transacties per 100 inwoners waren,³² was dit in het Kempische Rijkvorsel 0,31 per 100 inwoners. Een eeuw later, voor de periode tussen 1561 en 1570, ligt dit een heel stuk hoger, met voor Haaltert 0,72 transacties per 100 inwoners en voor Rijkvorsel 1,14 transacties. Twee zaken vallen op: het aantal krediettrans-

30. Berekend op basis van het penningkohier uit 1554: RAA, OGA Gierle, 344. Stukken in verband met de xde en xxste penning, 1554.

31. B.J.P. Van Bavel, 'The land market in the North Sea Area in a comparative perspective, 13th - 18th centuries', in: S. Cavaciocchi (ed.), *Il mercato della terra* (Prato 2004) 119-145.

32. E. Thoen en T. Soens, 'Credit in rural Flanders', 28-29; J. De Brouwer, *Demografische evolutie van het Land van Aalst 1570-1800* (Brussel 1965), 30-31.

acties lijkt wel degelijk toe te nemen en de Kempische kredietmarkt moet – qua aantal transacties – allerminst onderdoen voor haar Binnen-Vlaamse tegenhanger.

TABEL 1 *Uitgeleende bedragen, omgerekend naar karolus gulden*

	<i>Gierle (1456-1497)</i>	<i>Rijkevorsel (1465-1485)</i>	<i>Gierle (1538-1558)</i>	<i>Rijkevorsel (1538-1558)</i>
Gemiddelde	23	14,5	35,3	44,2
Minimum	1,2	2	3	2
Kwartiel 1	12	4	18	24
Mediaan	18	10	27	40
Kwartiel 3	30	18	40	64
Maximum	84	40	162	112

TABEL 2 *Uitgeleende bedragen, omgezet in liter rogge* ³³

	<i>Gierle (1456-1497)</i>	<i>Rijkevorsel (1465-1485)</i>	<i>Gierle (1538-1558)</i>	<i>Rijkevorsel (1538-1558)</i>
Gemiddelde	1945,8	1313,7	1496,72	1874,08
Minimum	101,52	181,2	127,2	84,8
Kwartiel 1	1015,2	362,4	763,2	1017,6
Mediaan	1522,8	906	1144,8	1696
Kwartiel 3	2538	1630,8	1696	2713,6
Maximum	7106,4	3624	6868,8	4748,8

Ook op andere vlakken sluiten de evoluties van de Kempische kredietmarkt aan bij die in de rest van de Nederlanden. De aflosbaarheid van renten bijvoorbeeld – een belangrijke stap in de versoepeling van kredietmogelijkheden, gezien werd afgestapt van de levenslange of eeuwige duur van kredieten – dringt in Gierle snel door: reeds in de tweede helft van de vijftiende eeuw is 69,05 procent van de Gierlse renteverstoppingen aflosbaar, terwijl dit in de zestiende eeuw opliep tot 78,15 procent. Tegelijk kunnen we ook een trend richting monetarisering onderscheiden, zij het aanzienlijk trager dan in andere regio's. Waar het Gierle van de vijftiende eeuw nog gekenmerkt werd door rentes die in natura moesten betaald worden – met maar 21,43 procent rentes in geld – zien we dat de rentes die in geld afgelost moesten worden in de zestiende eeuw al opliepen tot 71,43 procent van het totaal. Ook de interestvoet die aan de Kempische rentes 'vastkleefde', week nauwelijks af van wat we voor andere regio's vaststellen. Aangezien rentes doorheen de onderzoeks-

33. Gebaseerd op: H. van der Wee, *The growth of the Antwerp market and the European economy (fourteenth-sixteenth centuries)* (Den Haag 1963) 179-182.

periode steeds vaker aflosbaar werden en in geld werden uitgedrukt, kan de interestvoet alvast gereconstrueerd worden voor het zestiende-eeuwse Gierle en Rijkevorsel, voor de periode 1538-1558. Deze bedroeg in Gierle gemiddeld 5,9 procent en wijkt nauwelijks af van de 6,3 procent die voor Haaltert in Binnen-Vlaanderen werd vastgesteld.³⁴ De rentevoet in Rijkevorsel bedroeg in de meeste gevallen precies 6,25 procent, ofwel exact de ‘penning zestien’, die in 1573 bij edict als vaste interestvoet werd vastgesteld.³⁵

Het mag duidelijk zijn dat zowel de Kempische land- als kredietmarkt formeel-institutioneel niet fundamenteel verschilden van hun tegenhangers in andere regio’s in de Lage Landen. De bevoegde instellingen waren in grote lijnen dezelfde doorheen de hele Nederlanden en ook in de Kempen konden land- en kredietmarkt zonder al te veel restricties functioneren. Sommige institutionele evoluties op de kredietmarkt – aflosbaarheid van renten, homogenisering van de rentevoet – zetten zich vrij snel door, andere – monetarisering – iets trager, maar van fundamentele institutionele verschillen lijkt géén sprake te zijn. De vraag stelt zich dan ook welke rol deze markten speelden in een samenleving die niet gekenmerkt wordt door een verschuiving richting commercialisering, maar door stabiliteit en het voortbestaan van een communiaal maatschappijmodel?

De rol van factormarkten: de afwezigheid van accumulatie

Om na te gaan waartoe land- en kredietmarkt werden aangewend binnen de specifieke context van de Kempische samenleving, heb ik ervoor gekozen om een micro-perspectief te hanteren om aan te tonen dat de rol van de Kempische factormarkten sterk werd bepaald door de sociale context waarin ze vorm kregen. De bronnen lichten ons helaas niet rechtstreeks in over de motivaties van Kempische dorpelingen die deze markten gebruikten. In navolging van bijvoorbeeld Thomas Brennan³⁶ zal ik dit dan ook proberen achterhalen door na te gaan welke socio-economische groepen actief waren op land- en kredietmarkten (zie hiervoor bijlagen 5 tot en met 8). In de literatuur wordt door sommigen gesuggereerd dat land – en kredietmarkten vooral aangewend werden door een elite om land en geld te accumuleren en afhankelijkheid te creëren. Zo zouden ze dus een rol gespeeld hebben in het ontstaan van sociale polarisatie. In een artikel dat de grondgedachte van het neo-institutionalisme

34. E. Thoen en T. Soens, ‘Credit in rural Flanders’, 29.

35. M.J. Britz, *Code de l'ancien droit belge, ou histoire de la jurisprudence et de la législation, suivie de l'exposé du droit civil des provinces belgique* (Brussel 1847).

36. T. Brennan, ‘Peasants and debt in eighteenth-century Champagne’, *Journal of Interdisciplinary History* 37 (2006) 175-200.

in vraag stelt – met name de link tussen efficiënte instituties en economische ontwikkeling – stelt Ogilvie over de institutie ‘dorpsgemeenschap’:

strong communes persisted not because they efficiently maximized the economic pie, but because they distributed large shares of a limited pie to village elites (well-off peasants, male household heads), with fiscal, military and regulatory side-benefits to rulers and overlords.³⁷

Instituties halen dus – althans volgens Sheilagh Ogilvie – hun bestaansreden uit het ‘bedienen’ van een elite en het mogelijk maken van economische accumulatie. Anderen veronderstellen dan weer dat ze een complex web van interdependentie in het leven riepen dat *peasants* met elkaar verbond, ongeacht hun ‘status’. Zo is er Craig Muldrew, die er als één van de eerste – zij het wel voor stedelijke samenlevingen – op wees dat krediet niet perse een verdorven concept was dat machteloze debiteuren in een keurslijf van afhankelijkheid verstrikte, maar veeleer de verschillende strata van de samenleving in een web van horizontale relaties met elkaar verbond. Muldrew stelt zelfs expliciet dat ‘the market... introduced a degree of “effective equality” into an otherwise stratified society’.³⁸ Voor plattelandssamenlevingen werden gelijkaardige vaststellingen gedaan door Trevor Dean (voor het veertiende-eeuwse Italiaanse platteland) en Chris Briggs (het veertiende-eeuwse Engelse platteland). Kredietrelaties waren volgens hun vaststellingen overwegend horizontaal georganiseerd en droegen nauwelijks bij tot polarisatie of accumulatie.³⁹ In wat volgt willen we dan ook in de eerste plaats onderzoeken wie actief is op de Kempense land- en kredietmarkten, en in hoeverre dorpselites deze markten gebruikten om grond en kapitaal te accumuleren of verticale afhankelijkheidsrelaties te creëren, dan wel of we ook hier eerder moeten spreken van een ‘horizontaal’ instrument tussen – economisch onafhankelijke en sociaal gelijkwaardige – actoren.

Voor Rijkvorschel, beschikken we vanaf 1465 doorlopend over schepenregisters.⁴⁰ Hier werden de transacties tussen 1465 en 1480 geselecteerd, aangezien er voor diezelfde periode een aantal hertogelijke belastingslijsten bewaard zijn gebleven.⁴¹ Voor Gierle beschikken voor de zestiende eeuw, vanaf 1512, over schepenregisters, evenwel niet doorlopend. Voor deze sche-

37. S. Ogilvie, “‘Whatever is, is right’? Economic institutions in pre-industrial Europe”, *Economic History Review* 60 (2007) 649-684, aldaar 663.

38. C. Muldrew, ‘Credit and the courts: debt litigation in a seventeenth-century urban community’, *The Economic History Review* 46 (1993) 36.

39. T. Dean, ‘Wealth distribution and litigation in the medieval Italian countryside: Castel San Pietro, Bologna, 1385’, *Continuity and Change* 17 (2002) 333-350; C. Briggs, *Credit and village society in fourteenth-century England* (Oxford 2009).

40. RAA, OGA Rijkvorschel, 145. Schepenbrieven, 1465-1487.

41. RAA, OGA Rijkvorschel, 3244-3256. Koninklijke bede, 1464-1475.

penregisters werd er gekozen voor een steekproef van 20 jaar, tussen 1538 en 1558,⁴² omdat we voor deze periode de link kunnen maken met een penningkohier uit 1554.⁴³ Met behulp van deze belastingsgegevens kunnen de belastingplichtigen worden opgedeeld in verschillende kwartielen (op basis van de hertogelijke bedden van Rijkevorsel) of bezitsgroepen (op basis van het penningkohier van Gierle). Een deel van de personen die opduiken als partij in een land- of krediettransactie kon dan vervolgens gekoppeld worden aan deze belastingsgegevens en zo kon hun economische positie bepaald worden. Bij de casus Rijkevorsel kon er gemiddeld 33,9 procent van de personen betrokken bij transacties geïdentificeerd worden. Bij Gierle ligt het gemiddelde iets lager; daar kon 21,6 procent van de personen bij transacties naar het penningkohier teruggekoppeld worden.

Deze cijfers lijken misschien op het eerste zicht aan de lage kant. Dit heeft verschillende redenen. Allereerst is het zo dat de steekproefperiode waarin schepenregisters werden doorgenomen uitgebreider is dan de periode waarvoor er belastingsgegevens bewaard zijn, waardoor het onvermijdelijk is dat sommige mensen niet getraceerd kunnen worden. Een tweede reden is het feit dat identificatie niet steeds vanzelfsprekend is. Enkel degenen waar met voldoende zekerheid van kon worden gezegd dat het in beide bronnen over dezelfde persoon ging, werden weerhouden. Het is verder ook nog zo dat een groot deel van de personen betrokken bij land – en krediettransacties vrouwen of kinderen zijn. Belastingsgegevens lijsten echter vooral huishoudhoofden op en dat waren meestal mannen. Voor een deel gaat het natuurlijk ook om personen die van buiten het dorp afkomstig waren en die we dus ook niet konden terugvinden in de belastingsgegevens. Het gaat hier echter maar om een zeer kleine groep. De bronnen wekken de indruk dat ze consequent de afkomst vermelden van diegenen die van buiten het dorp kwamen. In bijna alle gevallen ging het hier dan om inwoners van naburige dorpen. Van buitensteeds grondbezit, bijvoorbeeld van Antwerpenaren, was in de Kempen nauwelijks sprake. Ook in de schepenregisters van Turnhout, een stad met regionaal belang, werden ook nauwelijks transacties gevonden waar Kempische dorpelingen bij betrokken waren.⁴⁴ Dit stelt ook Michael Limberger; volgens hem strekt de invloed van Antwerpen zich uit richting noorden, zuiden en westen, maar niet richting het oosten, richting Kempen.⁴⁵ In tegenstelling tot Binnen-Vlaanderen, waar volgens Erik Thoen een groot deel van het circulerende kapitaal uit de naburige steden afkomstig was,⁴⁶ lijkt dit in de Kempen niet het geval te zijn geweest. De Kempische factormarkten functio-

42. RAA, OGA Gierle, 350. Schepenregisters, 1538-1558.

43. RAA, OGA Gierle, 344. Stukken in verband met de xde en xxste penning, 1554.

44. SA Turnhout, 973-1025. Goedenisboeken, 1444-1600.

45. M. Limberger, *Sixteenth century Antwerp and its rural surroundings* (Turnhout 2008).

46. E. Thoen, *Landbouweconomie en bevolking, 888-894*.

nerden voornamelijk door én voor de dorpingen zelf; zij waren immers de dominante participanten.

Laat ons allereerst even een blik werpen op de vijftiende- en zestiende-eeuwse landmarkten. Wanneer we, voor het laat vijftiende-eeuwse Rijkervorsel, nagaan in welke kwartielen de verkopers zich bevinden kunnen we twee opvallende tendensen onderscheiden. Allereerst valt op dat verkopers uit alle kwartielen op de landmarkt actief zijn. Toch zijn een paar duidelijke discrepanties vast te stellen. Wat meteen de aandacht trekt, is het feit dat mensen uit het laagste kwartiel het actiefste zijn als verkopers. Daarnaast valt nog een tweede fenomeen op. Een tweede groep die namelijk in het oog springt als actievare verkopers zijn de personen die schommelen tussen de hoogste twee kwartielen. Voor het zestiende-eeuwse Gierle springt vooral de evenwichtige verdeling van verkopers op. Wanneer we ze linken aan de bezitsgegevens uit het penningkohier van 1554, dan valt op dat enkel de categorie boven 10 ha niet vertegenwoordigd is, terwijl de activiteit in de andere bezitscategorieën gelijkloopt. Wanneer we echter kijken naar de verhouding van deze bezitscategorieën op de totale bevolking, dan valt wel op dat de groep die tussen 5 en 10 ha bezit, oververtegenwoordigd is, met 33,33 procent van de verkopers die uit deze klasse komen, terwijl ze wel slechts 11,11 procent van de bevolking omvatten. Over de beweegredenen van de verkopers zijn we quasi niet geïnformeerd. Maar natuurlijk is verkoop maar één kant van de medaille.

Ook de positie van de kopers kan verhelderend blijken. De Rijkervorselse landkopers komen met licht overwicht uit het hoogste kwartiel. Wanneer we inzoomen op de kopers in het zestiende-eeuwse Gierle, springt er ook meteen één groep in het oog die een verhoogde activiteit vertoont, met name de bezitsgroep 1-3 ha. Met 36 procent van de kopers die uit deze bezitsgroep komen, terwijl ze maar 27,51 procent van de bevolking uitmaken, zijn ze – enigszins – overactief. De verkopers komen dus in beide dorpen en in beide periodes uit zowat alle sociale groepen, met een licht overwicht van de midden- en hogere groepen. Aan de koperskant zien we ook een zekere oververtegenwoordiging van de ‘hogere klassen’, terwijl de laagste categorie steeds ondervertegenwoordigd is. Het omgekeerde zou verbaasd hebben. Het enige in het oog springende verschil is het feit dat de middengroepen (in Gierle de groep met een bezit tussen 1 en 5 ha en in Rijkervorsel de personen uit de middelste kwartielen) in Gierle actiever blijken te zijn dan in Rijkervorsel. Van een groeiende sociale polarisatie, zoals die voor de zestiende eeuw beschreven werd voor steden,⁴⁷ maar ook voor sterk commerciële plattelandsregio's,⁴⁸ lijkt in de Kempen dan ook geen sprake te zijn. Ook een accumulatie van gronden en rijkdom kan uit deze gegevens niet afgeleid worden.

47. C. Lis en H. Soly, *Armoede en kapitalisme in pre-industrieel Europa* (Antwerpen 1986).

48. M. Limberger, *Sixteenth century Antwerp*.

Ook de socio-economische groepen die zich op de kredietmarkten van Gierle en Rijkevorsel begaven, kunnen gereconstrueerd worden. Voor een deel van hen kon – op basis van belastingsgegevens – worden nagegaan tot welke economische laag ze behoorden. Als we kijken naar de economische positie van crediteuren in het laat vijftiende-eeuwse Rijkevorsel, dan stellen we vast dat vooral personen uit de hogere kwartielen zich als crediteur manifesteerden. In het Gierle van de zestiende eeuw zien we iets gelijkaardigs. Wanneer we de kredietgegevens koppelen aan het penningkohier uit 1554, dan stellen we vast dat vooral de bezitsgroep 5-10 ha oververtegenwoordigd is, met 29,41 procent van de crediteuren voor een groep die slechts 11,11 procent van de bevolking uitmaakt. Ook aan de kant van de debiteuren springen bepaalde tendensen in het oog. In het vijftiende-eeuwse Rijkevorsel zien we opnieuw een zeker overwicht van de hogere kwartielen, net als in het zestiende-eeuwse Gierle. 37,04 procent van de debiteuren kwam er uit de bezitscategorie 5-10 ha, terwijl hier maar 11,11 procent van de bevolking onder viel. Crediteuren kwamen dus in overwegende mate uit de ‘hogere’ sociaal-economische lagen. Opnieuw niet geheel onlogisch natuurlijk. Toch zijn de lagere ‘klassen’ zeker niet afwezig op de kredietmarkt. In Gierle kwam 23,53 procent van de crediteuren uit de laagste bezitscategorie en 17,65 procent uit de categorie 1-3 ha. Dit is minder dan hun totale aandeel op de bevolking, maar toch niet onbetekenend. Er is dus een zekere mate van oververtegenwoordiging van de ‘hogere’ groepen, maar van een complete dominantie is geen sprake.

Toch kan het bijvoorbeeld zijn dat sommige individuele rijkere Kempenaren de landmarkt gebruikten om land te accumuleren of ontzettend vaak als crediteur optraden. Om hier een zicht op te krijgen, ging ik na hoeveel mensen er meerdere malen als partij opdoken bij een transactie (dus als koper / verkoper / crediteur / debiteur). Ik weerhield alleen die mensen die bij minstens 2 verschillende transacties (dus land én krediet) betrokken waren en dit ook meer dan één keer. De resultaten die dit oplevert, zijn wel opvallend te noemen. In Gierle steeg dit aantal licht, van 10 procent in de periode 1471-1497 tot 13,4 procent in de periode 1538-1558. In Rijkevorsel was de stijging nog opvallender, van 2,8 procent tussen 1465 en 1480 naar 15,4 procent in de periode 1535-1558. Wanneer we naar de groep dorpelingen kijken die bij meerdere transacties betrokken waren, dan stellen we vast dat het gemiddeld aantal transacties licht stijgt in Rijkevorsel (van 2,9 naar 3,6) en in Gierle ongeveer constant blijft (schommelend rond 3,6). Wat wel opvalt is dat de uitschieters – in beide periodes een zeer beperkte groep – in de zestiende eeuw wel bij een stuk meer transacties betrokken waren. In het vijftiende-eeuwse Rijkevorsel waren de 2 actiefste gebruikers elk 6 keer actief, terwijl dit in de zestiende eeuw respectievelijk 10 en 12 keer was. In Gierle zien we een gelijkaardige stijging, van 7 en 8 transacties door de 2 actiefste dorpsbewoners naar 12 en 13. Samenvattend is het dus zo dat deze factormarkten in

de vijftiende eeuw met een licht overwicht gebruikt werden door de 'hogere' lagen van de dorpsgemeenschap, maar op geen enkele manier door individuen werd gebruikt om hun eigen positie te versterken en anderen in een afhankelijkheidsrelatie te dwingen. In de zestiende eeuw kunnen we twee aparte tendensen onderscheiden. Aan de ene kant zien we dat ook de lagere en middengroepen vooral op de landmarkt steeds actiever zijn. Aan de andere kant kunnen we ook vaststellen dat er in deze periode wel enigszins sprake is van een aantal personen die een activiteit vertonen die toch wel merkkelijk hoger is dan die van hun dorpsgenoten. Maar van een echte dominantie, waarbij ze zowel land – als kredietmarkt compleet overschaduwden is echter helemaal geen sprake, in géén van beide periodes.

De rol van factormarkten: deel van een peasant-strategie

Land- en kredietmarkten spelen dus geen rol in polarisatie- en accumulatieprocessen, maar welk doel dienen ze dan wel? Ik wil hier argumenteren dat de Kempische land- en kredietmarkten vooral een rol spelen binnen uitgesproken *peasant*-strategieën. Wat de landmarkt betreft, daar lijkt het duidelijk dat deze vooral werd aangewend als extra – maar evenwel vitaal – allocatiemechanisme. Voor die dorpingen die (nog) niet genoeg grond verkregen via erfenis en dit niet voldoende konden aanvullen met de voordelen die het gebruik van gemene gronden boden, was het bestaan van een betrouwbaar functionerende landmarkt van essentieel belang om de levensvatbaarheid van hun bedrijf te garanderen. Voor *peasants* op de drempel van het pensioen bood de landmarkt dan weer een welgekomen mogelijkheid om overtollig land op een vlotte manier van de hand te doen. Alleen dit kan verklaren waarom we – contra-intuïtief – toch nog relatief veel kopers van land uit de onderste regionen van de dorpsamenleving aantreffen, en toch nog relatief veel verkopers uit de rijkere groepen. Het gebruik van de landmarkt was bovendien bij uitstek een 'once in a lifetime' strategie. In de vijftiende-eeuwse steekproefperiode was in Gierle 78,7 procent en in Rijkevorsel 83,5 procent van de kopers maar één keer actief. In de zestiende eeuw lag dit percentage nog steeds opmerkelijk hoog, in Gierle bedroeg het 88,4 procent en in Rijkevorsel 82,1 procent. Bij de verkopers zijn we getuige van hetzelfde fenomeen. In de vijftiende eeuw is 85,7 procent van de kopers in Gierle en 79,1 procent van de kopers in Rijkevorsel maar één keer actief. In de zestiende eeuw zien we eveneens hoge percentages, 88,3 procent in Gierle en 81,3 procent in Rijkevorsel. Deze theorie wordt bevestigd door de gemiddelde oppervlaktes van de verkochte percelen, die relatief groot waren in verhouding tot de gemiddelde bedrijfsoppervlakte. In Gierle bijvoorbeeld was de mediaan verkochte oppervlakte 0,48 ha, terwijl de mediaan-bedrijfs grootte zo'n 1,45 hectare bedroeg, of met andere woorden 33,1 procent van een gemiddeld bedrijf. De aan- en

verkoop van grond kon voor het dorp Gierle gereconstrueerd worden in de periode voorafgaand aan het opstellen van een penningkohier in 1554. Hieruit blijkt dat de mediaan-oppervlakte van verkochte stukken land 46,67 procent bedroeg van de totale bedrijfsoppervlakte van de verkoper, terwijl dit bij aangekochte stukken land 25 procent van de totale bedrijfsoppervlakte van de koper was. Dit is consistent met het patroon van een landmarkt als overwegend eenmalig extra allocatiemechanisme en verschilt op die manier enigszins van het klassieke life-cycle patroon van de *peasant*, zoals dat bijvoorbeeld door Erik Thoen voor Binnen-Vlaanderen omschreven werd, waarbij vooral de typisch Vlaamse keuterboertjes zeer actief waren op de landmarkten en vaak meerdere malen mini-lapjes grond kochten om hun dwergbedrijven uit te breiden.⁴⁹ Vermoedelijk zorgden de Kempische *commons* ervoor dat Kempische boeren met kleine bedrijven minder urgentie voelden om voortdurend de landmarkt af te schuimen in de hoop op nieuwe, kleine, uitbreidingen van hun areaal.

Wanneer het gaat over de kredietmarkt, kan een blik op het 'type' mensen dat optrad als crediteur hier bijvoorbeeld licht op werpen. Voor het zestiende-eeuwse Gierle valt sterk op dat een aantal groepen zich opvallend vaak als crediteur manifesteerden. Het gaat hier om instellingen zoals Heilige Geest-tafels en broederschappen, die 4,35 procent uitmaken van het aantal creditoren, kinderen (onder voogdij) met 14,13 procent en vrouwen met 39,13 procent. Zeker wat instellingen en kinderen onder voogdij betreft, valt meteen ook op dat ze vaak meerdere malen als crediteur optreden. Het grote aantal vrouwen dat opduikt als crediteur is dan weer consistent met wat Hoffman, Postel-Vinay en Rosenthal constateerden voor het achttiende-eeuwse Parijs, met name dat vooral vrouwen zeer actief waren als crediteur. Zij steunden immers op de rente-inkomsten om hun onafhankelijkheid te bewaren en in hun levensonderhoud te voorzien.⁵⁰ In één geval wordt dit zelfs geëxpliciteerd door de Rijkbevorselse schepenen. Toen Aernout Van Bavel in 1472 beloofde jaarlijks een rente van 3 viertel rogge uit te keren aan zijn zus Katelijn en haar dochter Digne, werd er bij vermeld dat de rente werd gevestigd om in haar levensonderhoud te voorzien.⁵¹ Ook voor weeskinderen lijkt dit een steekhoudende strategie. Instellingen kunnen zich op deze manier dan ook van stabiele inkomsten voorzien.

Voor Rijkbevorsel valt wel op dat we deze trends niet kunnen traceren. Maar daar lijkt iets anders aan de hand te zijn geweest. Vermoedelijk maakten de voornoemde groepen (instellingen, kinderen onder voogdij, vrouwen) daar

---

49. E. Thoen, *Landbouweconomie en bevolking*, 888-894.

50. P. Hoffman, G. Postel-Vinay en J. Rosenthal, 'Information and economic history: how the credit market in Old Regime Paris forces us to rethink the transition to capitalism' *The American Historical Review* 104 (1999) 69-94.

51. RAA, OGA Rijkbevorsel, 145, f. 176

voornamelijk gebruik van ‘erfgevingen’ om zich van voldoende inkomsten te voorzien. Het gaat hier om een heel apart soort transactie, die niet eenduidig onder land- of krediettransacties kon ondergebracht worden. Ontzettend veelvoorkomend was dit type transactie niet, maar een echte uitzondering kunnen we het ook niet echt noemen. In Rijkevorsel, tussen 1462 en 1480 vonden jaarlijks bijvoorbeeld gemiddeld 2,6 erfgevingen plaats. Bij een erfgeving werd een onroerend goed verkocht aan een erfneemer, die in ruil de erfgever jaarlijks een rente toekende.⁵² Zo kwam Bertelmeeus Van Bavel op 1 maart 1467 langs bij de schepenbank van Rijkevorsel. Hij schonk al zijn onroerend bezit aan zijn kinderen in ruil voor een jaarlijkse rente van 7 kronen en op voorwaarde dat hij bij één van zijn kinderen mocht gaan inwonen en daar voorzien zou worden van alles wat hij nodig had.⁵³ Familieleden waren wel vaker de tweede partij bij deze vorm van rentevestigingen. Vaak ging het om de kinderen van de erfgever, maar in het geval van Henric Vanden Aerde uit Rijkevorsel betrof het zijn neefje Gheert Vander Meert, die op 26 maart 1468 beloofde jaarlijks een rente van 2 zester rogge (ofwel 707,8 liter)⁵⁴ te betalen in ruil voor al het onroerend goed van zijn oom. Hoewel het in deze twee voorbeelden om mannen gaat, traden ook vrouwen vaak als erfgeefster op, met name in 34,8 procent van de gevallen. Het lijkt er dus op dat krediettransacties (en bij uitbreiding erfgevingen) voor een deel een essentiële rol speelden in de life-cycle strategie van *peasants*. Op belangrijke levensmomenten – bij het overlijden van ouders en de regeling van erfenissen, bij het overlijden van de echtgenoot, de ‘pensionering’, etc. ... konden de Kempische *peasants* ervoor kiezen als crediteur op te treden en zich door middel van de rente te voorzien van een stabiel inkomen.

Waarom Kempenaren ervoor kozen debiteur te worden is zeer moeilijk na te gaan, maar ik wil toch proberen enkele suggesties naar voor te schuiven. Het heeft er allereerst alle schijn van dat krediet niet werd gebruikt om land te kopen. Land – en kredietmarkt kenden niet alleen een zeer verschillende evolutie, er zijn ook geen individuen terug te vinden die eerst een lening aangaan en kort daarna een stuk land kopen. Dit komt overeen met wat Erik Thoen vaststelde voor Binnen-Vlaanderen, waar rentes ook niet werden aangewend om te investeren in bedrijfsuitbreidingen. Thoen gaat er dan ook vanuit dat deze leningen vooral werden gebruikt voor wat hij ‘diepte-investeringen’ noemt; investeringen in de aankoop van landbouwwerktuigen, veestapel, zaaigoed, verbeteringen aan de hoeve, ...⁵⁵ Het lijkt zeer waarschijnlijk dat dit ook in de Kempen de primaire reden was om een lening aan te gaan. Kem-

52. I. Helsen, *De werking van de Turnhoutse schepenbank (1427-1457)* (Leuven 1992) 199.

53. OGA Rijkevorsel, 145, Schepenbrieven, 1465-1487, f. 44

54. Omrekening gebaseerd op: P. Vandewalle, *Oude maten, gewichten en muntstelsels in Vlaanderen, Brabant en Limburg* (Gent 1984), 54.

55. E. Thoen, *Landbouweconomie en bevolking, 929-935*.

penaren – en dan in het bijzonder de socio-economische bovenlaag van het dorp bezat inderdaad een behoorlijke veestapel en bijvoorbeeld ook een eigen ploeg. Het is dan ook waarschijnlijk dat krediet een essentiële rol speelde bij de aanschaf hiervan. Deze theorie wordt trouwens bevestigd door het feit dat het om leningen op lange termijn gaat. Volgens Thomas Brennan, die de achttiende-eeuwse Champagne-streek onderzocht, waren dit bij uitstek leningen die werden gebruikt om investeringen aan te gaan, terwijl leningen op korte termijn werden aangewend om dringende noden te lenigen.⁵⁶

Conclusie

De snelle expansie van centraal georganiseerde, flexibele en relatief homogene land- en kredietmarkten in de vijftiende- en zestiende- eeuwse Nederlanden beperkte zich niet tot steden en commercialiserende plattelandsgebieden. Ook in echte ‘peasant’-regio’s, zoals de in dit artikel onderzochte Kempen, waar het klein boerenbedrijf dominant en de marktafhankelijkheid beperkt bleven, maakten heel wat boeren gebruik van de mogelijkheden die geformaliseerde land- en kredietmarkten ingericht door het dorpsbestuur hen boden. Van een vrees voor, of een afkeer van deze markten lijkt geen sprake te zijn geweest. Zowel land – als krediettransacties werden tijdens de vijftiende en zestiende eeuw regelmatig voor schepenbanken of laathoven geregistreerd. Qua institutionele organisatie vertoonden deze factormarkten in een peasant-regio zoals de Kempen geen fundamentele verschillen met andere regio’s in de Nederlanden. De turnover-rate van land week niet substantieel af van die van andere regio’s in de Nederlanden en met een rentevoet die gelijk – of zelfs lager – was dan de penning zestien, was ook de kredietmarkt niet anders dan die in andere gebieden in de Nederlanden. Instituties op zichzelf kunnen dus in se de verschillende ontwikkelingspaden van regio’s niet ten volle verklaren. Hoe deze instellingen, in casu de land- en kredietmarkt aangewend werden, hangt namelijk sterk af van de sociale context waarbinnen ze funtioneerden. In Kust-Vlaanderen werden ze bijvoorbeeld gebruikt om grond te accumuleren en afhankelijkheid te creëren en droegen ze dus bij tot een gestaag groeiend polarisatieproces. In Binnen-Vlaanderen daarentegen ondersteunden ze de *commercial survival economy* en bestendigden ze de afhankelijkheidsbanden tussen een meerderheid aan gewone *peasants* en een beperkte elite van *coqs de village*. In de Kempen werden ze vooral aangewend om een *peasant way of life* te consolideren.

---

56. T. Brennan, ‘Peasants and debt’, 177.

De Kempische *peasants* hadden dus hun eigen motieven voor het gebruik van land- en kredietmarkt, die zeker niet op accumulatie of het creëren van afhankelijkheid gericht waren. Zo werd de kredietmarkt bijvoorbeeld geregeld door crediteuren aangewend als een soort verzekering; met de rente-opbrengsten konden huishoudens die niet of niet langer over een eigen landbouwbedrijf beschikten (in de eerste plaats oudere boeren, weduwen en wezen) immers (gedeeltelijk) in hun levensonderhoud voorzien. Voor de debiteuren waren deze lange termijnleningen naar alle waarschijnlijkheid voornamelijk een vehikel om noodzakelijke investeringen in hun bedrijf mogelijk te maken of tijdelijke lasten het hoofd te bieden. De landmarkt bleek dan weer vooral te functioneren als een handig extra allocatiemechanisme. Wie niet genoeg had aan land verkregen door erfenis of schenking en het gebruik van de gemene gronden, kon de landmarkt gebruiken om een eigen landbouwbedrijf op te starten. Oudere boeren die hun activiteiten afbouwden, konden hun land of een deel ervan afstoten. De Kempische *peasants* leken deze land – en kredietmarkten dan ook overwegend te gebruiken om hun eigen maatschappijmodel en hun eigen levenswijze extra te ondersteunen.

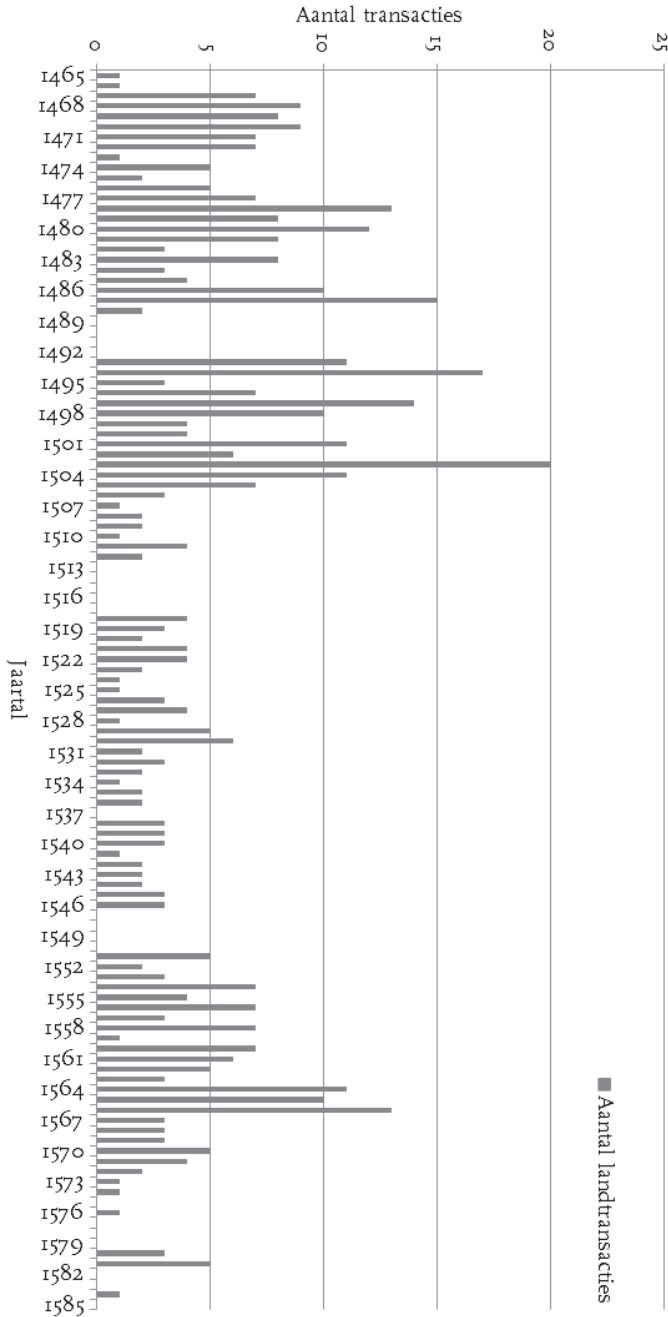
Over de auteur

Eline Van Onacker (1986) studeerde geschiedenis aan de Universiteit Gent en maakte er een masterproef over adellijk universiteitsbezoek in de zeventiende en achttiende eeuw. Sinds 2009 is ze verbonden aan het Departement Geschiedenis van de Universiteit Antwerpen, waar ze, in het kader van een fwo onderzoeksproject, werkt over de sociale structuur en elites in dorpsgemeenschappen op het vijftiende- en zestiende-eeuwse platteland, meer bepaald in de Kempen.

E-mail: Eline.VanOnacker@ua.ac.be.

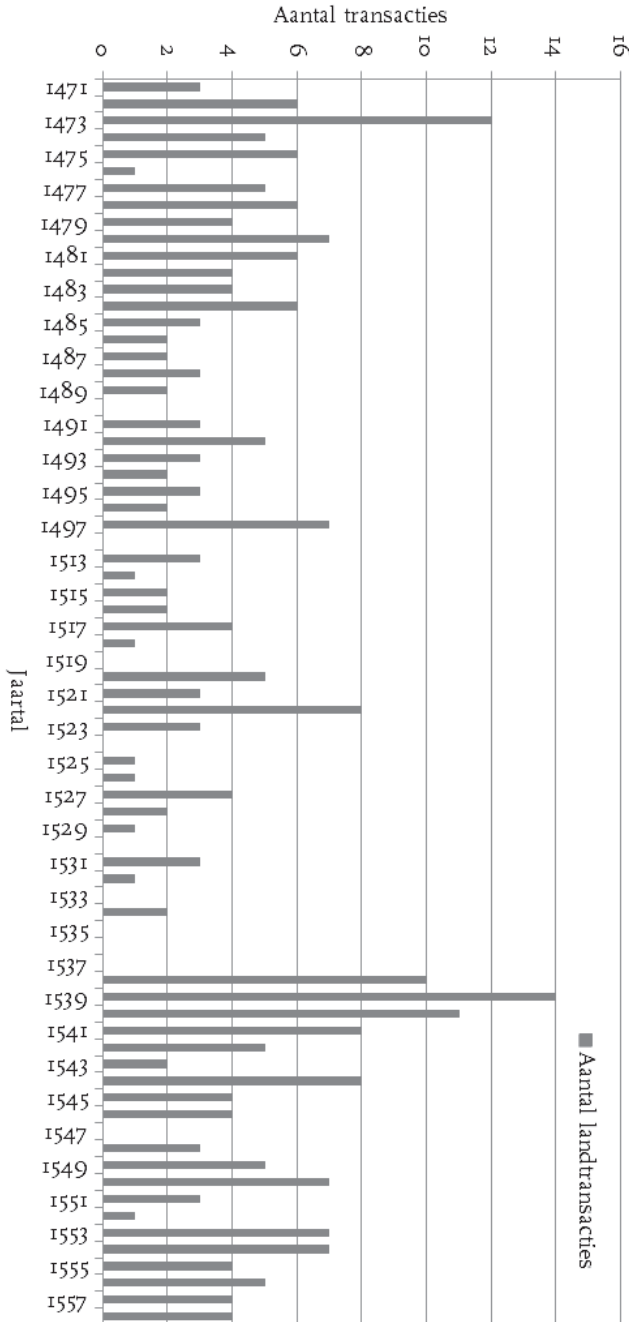
BIJLAGE 1 Landtransacties in Rijkevorsel (1465-1585)

Nota: voor de periodes 1489-1492 / 1514-1516 / 1547-1550 werden er geen schepenregisters bewaard.

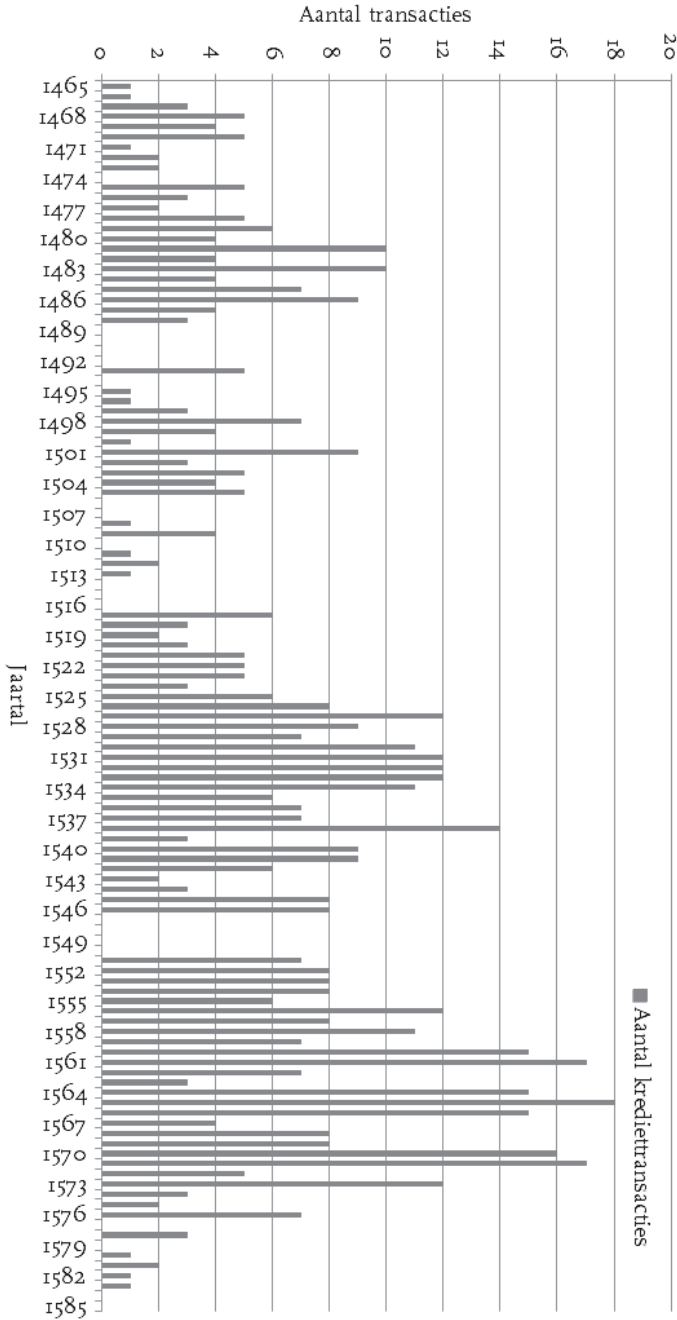
BIJLAGE 2 Landtransacties in Gierle (1471-1558)

Nota: voor de periodes 1498-1512 en 1535-1537 werden er geen akten van het laathof of schepenregisters bewaard

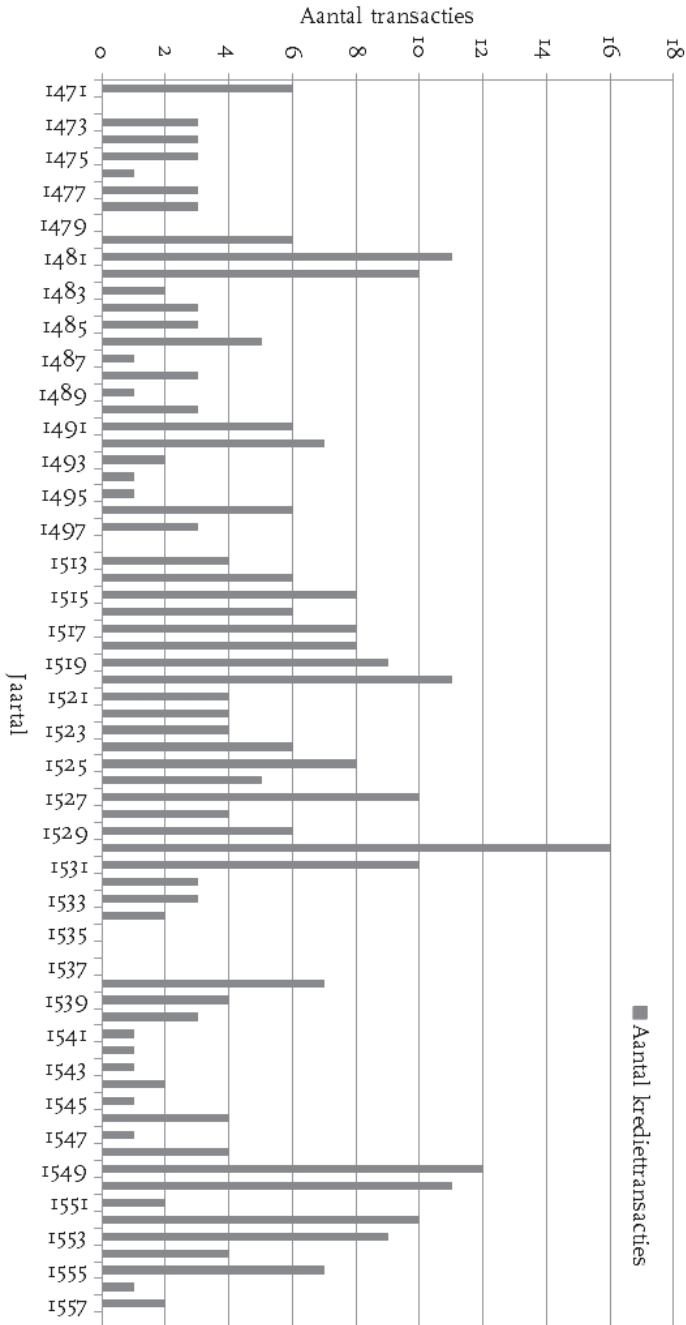
BIJLAGE 3 Krediettransacties in Rijkevorsel (1465-1585)

Nota: voor de periodes 1489-1492 / 1514-1516 / 1547-1550 werden er geen schepenregisters bewaard

BIJLAGE 4 Krediettransacties in Gierle (1471-1558)

Nota: voor de periodes 1498-1512 en 1535-1537 werden er geen akten van het laathof of schepenregisters bewaard

BIJLAGE 5 Economische positie van betrokkenen bij landmarkt (verkopers / kopers versus totale populatie, gebaseerd op belastinglijsten), Rijkevorsel, 1465-1485

	Verkopers	Kopers	Totale populatie
continu Q1	8 (25,8%)	6 (16,7%)	128 (25,39%)
continu Q2	3 (9,7%)	2 (5,6%)	60 (11,90%)
continu Q3	2 (6,5%)	2 (5,6%)	69 (13,69%)
continu Q4	3 (9,7%)	13 (36,1%)	71 (14,09%)
hoogste Q's ¹	7 (22,6%)	6 (16,7%)	46 (9,13%)
laagste Q's ²	1 (3,2%)	3 (8,2%)	57 (11,31%)
middelste Q's ³	7 (22,6%)	4 (11,1%)	38 (7,54%)

1. Personen die in de belastinglijsten (tussen 1464-1475) schommelen tussen Q3 en Q4.
2. Personen die in de belastinglijsten (tussen 1464-1475) schommelen tussen Q2 en Q3.
3. Personen die in de belastinglijsten (tussen 1464-1475) schommelen tussen Q1 en Q2.

BIJLAGE 6 Economische positie van betrokkenen bij landmarkt (verkopers / kopers versus totale populatie, gebaseerd op penningkohier), Gierle, 1538-1558

	Verkopers	Kopers	Totale populatie
< 1 ha	5 (33,33%)	6 (24%)	69 (36,51%)
1-3 ha	2 (13,33%)	9 (36%)	52 (27,51%)
3-5 ha	3 (20%)	4 (16%)	24 (12,70%)
5-10 ha	5 (33,33%)	3 (12%)	21 (11,11%)
≥ 10 ha	0 (0%)	3 (12%)	11 (5,82%)

BIJLAGE 7 Economische positie van betrokkenen bij kredietmarkt (crediteuren/ debiteuren versus totale populatie, gebaseerd op belastinglijsten), Rijkevorsel, 1465-1485

	Crediteuren	Debiteuren	Totale populatie
continu Q1	4 (18.2%)	3 (16.7%)	128 (25.39%)
continu Q2	1 (4.5%)	0 (0.0%)	60 (11.90%)
continu Q3	5 (22.7%)	3 (16.7%)	69 (13.69%)
continu Q4	6 (27.3%)	5 (27.7%)	71 (14.09%)
hoogste Q's	3 (13.6%)	2 (11.1%)	46 (9.13%)
laagste Q's	1 (4.5%)	1 (5.6%)	57 (11.31%)
middelste Q's	2 (9.2%)	4 (22.2%)	38 (7.54%)

BIJLAGE 8 Economische positie van betrokkenen bij kredietmarkt (crediteuren/debiteuren vs. totale populatie, gebaseerd op penningkohier), Gierle, 1538-1558

	Crediteuren	Debiteuren	Totale populatie
< 1 ha	4 (23,53%)	6 (22,22%)	69 (36,51%)
1-3 ha	3 (17,65%)	8 (29,63%)	52 (27,51%)
3-5 ha	4 (23,53%)	1 (3,70%)	24 (12,70%)
5-10 ha	5 (29,41%)	10 (37,04%)	21 (11,11%)
≥ 10 ha	1 (5,88%)	2 (7,41%)	11 (5,82%)